3

નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયની પ્રાચીનતા

મુખ્ય શ્રમણ સંપ્રદાયો અને તેની ઓળખ

બ્રાહ્મણ કે વૈદિક ધર્માનુયાયી સંપ્રદાયનો વિરોધી સંપ્રદાય, શ્રમણ સંપ્રદાય કહેવાય છે, જે ભારતમાં ઘણે ભાગે વૈદિક સંપ્રદાયના પ્રવેશની પહેલાંથી જ, કોઈ ને કોઈ રૂપમાં અને કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમાં અવશ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. શ્રમણ સંપ્રદાયની શાખાઓ અને પ્રશાખાઓ અનેક હતી, જેમાં સાંખ્ય, જૈન, બૌદ્ધ, આજીવક વગેરેનાં નામ જાણીતાં છે. શ્રમણ સંપ્રદાયની પ્રાચીન અનેક શાખાઓ અને પ્રશાખાઓ એવી હતી કે જે પહેલાં તો વૈદિક સંપ્રદાયની સાવ વિરોધી હતી, પણ ધીમે ધીમે એ, એક યા બીજે કારણે, વૈદિક સંપ્રદાયમાં હળીમળી ગઈ હતી. દાખલા તરીકે આપણે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોનાં નામ દઈ શકીએ. પ્રાચીન વૈષ્ણવ અને શૈવ આગમો વૈદિક સંપ્રદાયથી કેવળ ભિન્ન હતા એટલું જ નહીં, પણ એનો વિરોધ સુધ્ધાં કરતા હતા. અને એટલા માટે વૈદિક સંપ્રદાયના સમર્થક આચાર્યો પણ પ્રાચીન વૈષ્ણવ અને શૈવ આગમોને વેદવિરોધી માનીને એમને વેદ-બાહ્ય માનતા હતા; પણ અત્યારે, આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, એ જ વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયો તથા એમની અનેક શાખાઓ બિલકુલ વૈદિક સંપ્રદાયમાં મળી ગઈ છે. આ જ સ્થિતિ સાંખ્ય સંપ્રદાયની છે, જે પહેલાં અવૈદિક મનાતો હતો, પણ અત્યારે વૈદિક મનાય છે. આમ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હોવા છતાં કેટલાક શ્રમણ સંપ્રદાયો હજી પણ એવા છે કે જેઓ પોતે પોતાની જાતને અ-વૈદિક જ માને-મનાવે છે, અને વૈદિક વિદ્વાનો પણ એમને અવૈદિક જ માને છે. આ સંપ્રદાયોમાં જૈન અને બૌદ્ધ મુખ્ય છે.

શ્રમણ સંપ્રદાયની સામાન્ય અને સંક્ષિપ્ત ઓળખાણ એ છે કે એ ન તો અપૌરુષેય–અનાદિ રૂપે કે ઈશ્વરરચિત રૂપે વેદોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, કે ન તો બ્રાહ્મણવર્ગનું જાતિને કારણે કે પુરોહિતપણાને લીધે ગુરુપદ સ્વીકારે છે, જેવી રીતે કે વૈદિક સંપ્રદાય વેદો અને બ્રાહ્મણ પુરોહિતોના સંબંધમાં માને છે. બધાય શ્રમણ સંપ્રદાયો પોતપોતાના સંપ્રદાયના પુરસ્કર્તા તરીકે કોઈ ને કોઈ યોગ્યતમ પુરુષને માનીને એનાં વચનોને જ અંતિમ પ્રમાણરૂપ માને છે, અને જાતિ કરતાં ગુણની પ્રતિષ્ઠા કરીને સંન્યાસી કે ગૃહત્યાગી વર્ગનું જ ગુરુપદ સ્વીકારે છે.

નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાય એ જૈન સંપ્રદાય : કેટલાક પુરાવા

પ્રાચીન કાળમાં શ્રમણ સંપ્રદાયની બધી શાખા-પ્રશાખાઓમાં ગુરુ કે ત્યાગી વર્ગને માટે સામાન્ય રીતે આ શબ્દો વપરાતા હતા : શ્રમણ, ભિક્ષુ, અનગાર, યતિ, સાધુ, તપસ્વી, પરિવ્રાજક, અર્હંત, જિન, તીર્થંકર વગેરે. બૌદ્ધ અને આજીવક સંપ્રદાયોની જેમ જૈન સંપ્રદાય પણ પોતાના ગુરુવર્ગને માટે પહેલાંથી જ આ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે. આમ છતાં એક શબ્દ એવો છે કે જેનો ઉપયોગ જૈન સંપ્રદાય જ પોતાના સમગ્ર ઇતિહાસ કાળમાં, પહેલાંથી તે અત્યાર સુધી, પોતાના ગુરુવર્ગને માટે કરતો રહ્યો છે. એ શબ્દ છે ‘ निर्ग्रन्थ ’ (निग्गंथ)[1]. જૈન આગમો પ્રમાણે ‘ निग्गंथ ’ અને બૌદ્ધ પિટકો મુજબ ‘ निगंठ ’. ઐતિહાસિક સાધનોને આધારે આપણે એટલે સુધી જાણી અને કહી શકીએ છીએ કે જૈન પરંપરા સિવાયની

---

૧. આચારાંગ ૧, ૩, ૧, ૧૦૮.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બીજી કોઈ પરંપરાના ગુરુવર્ગને માટે 'निर्ग्रन्थ' શબ્દ પ્રચલિત કે રૂઢ થયેલો નથી મળતો. આ કારણે જ જૈનશાસ્ત્રને 'निग्गंथपवयण' અર્થાત્ 'निर्ग्रन्थप्रवचन' કહેવામાં આવે છે.[1] બીજા કોઈ સંપ્રદાયના શાસ્ત્રને 'निर्ग्रन्थप्रवचन' કહેલ નથી.

આગમકથિત નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયની સાથે બૌદ્ધ પિટકોનો જેટલો અને જેવો સીધો સંબંધ છે, એટલો અને એવો સંબંધ વૈદિક કે પૌરાણિક સાહિત્યનો નથી. એનાં કારણો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) જૈન સંપ્રદાય અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય, બન્ને શ્રમણ સંપ્રદાય છે, તેથી એમની વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ જેવો સંબંધ છે.

(૨) બૌદ્ધ સંપ્રદાયના સ્થાપક ગૌતમબુદ્ધ અને નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયના અંતિમ પુરસ્કર્તા જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર, બન્ને સમકાલીન હતા. તેઓ કેવળ સમકાલીન હતા એટલું જ નહીં, બલ્કે એમણે સમાન કે એક જ ક્ષેત્રમાં જીવન વિતાવ્યું હતું. બન્નેની પ્રવૃત્તિનું ધામ કેવળ એક જ પ્રદેશ નહીં બલ્કે એક જ શહેર, એક જ મહોલ્લો અને એક જ કુટુંબ પણ હતું. બન્નેના અનુયાયીઓ પણ અરસપરસ મળતા હતા અને પોતપોતાના પૂજ્ય પુરુષોના ઉપદેશો અને આચારો સંબંધી મિત્રભાવે કે પ્રતિસ્પર્ધીભાવે ચર્ચા પણ કરતા હતા. એટલું જ નહીં, બલ્કે અનેક અનુયાયીઓ એવા પણ હતા, જેઓ પહેલાં કોઈ એકના અનુયાયી હતા, પણ પછીથી બીજાના અનુયાયી થયા; જાણે મહાવીર અને બુદ્ધના અનુયાયીઓ એવા પાડોશી કે કુટુંબી હતા કે જેમનો સામાજિક સંબંધ બહુ નજીકનો હતો. એમ જ કહેવું જોઈએ કે જાણે એક જ કુટુંબના અનેક સભ્યો, અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે એમ, જુદી જુદી માન્યતાઓ ધરાવતા હતા.[2]

---

૧. ભગવતી ૯-૬-૩૮૩.

૨. ઉપાસકદશાંગ અ૦ ૮ ઇત્યાદિ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૩) નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયની અનેક બાબતોનું બુદ્ધ તથા એમના સમકાલીન શિષ્યોએ નજરે જોયા જેવું વર્ણન કર્યું છે—ભલે પછી એ વર્ણન પ્રાસંગિક હોય કે ખંડનની દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું હોય.[૧]

એટલા માટે બૌદ્ધ પિટકોમાં મળતો નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયના આચાર-વિચારને લગતો નિર્દેશ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વનો છે. પછી જ્યારે આપણે બૌદ્ધ ફિરકામાં આવતા નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાય સંબંધી નિર્દેશોની, ખુદ નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપે ઉપલબ્ધ આગમિક સાહિત્યમાંના નિર્દેશોની સાથે, શબ્દ અને ભાવની દૃષ્ટિએ, સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે એમાં સંદેહ નથી રહેતો કે બન્ને નિર્દેશો પ્રમાણભૂત છે—ભલે પછી બન્ને બાજુએ વાદી-પ્રતિવાદીનો ભાવ રહ્યો હોય. જેવી બૌદ્ધ પિટકોની રચના અને સંકલનાની સ્થિતિ છે, લગભગ એવી જ સ્થિતિ પ્રાચીન નિર્ગ્રંથ આગમોની છે.

બુદ્ધ અને મહાવીર

બુદ્ધ અને મહાવીર સમકાલીન હતા. બન્ને શ્રમણ સંપ્રદાયના સમર્થક હતા, છતાં બન્ને વચ્ચેનું અંતર જાણ્યા વિના આપણે કોઈ નિર્ણય ઉપર નથી પહોંચી શકતા. પહેલું અંતર તો એ છે કે બુદ્ધે મહાભિનિષ્ક્રમણથી લઈને તે પોતાના નવા માર્ગ–ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કર્યું, એ ૭ વર્ષ દરમ્યાન તેઓ એ સમયે પ્રચલિત ભિન્ન ભિન્ન તપસ્વી અને યોગી સંપ્રદાયોનો એક પછી એકનો સ્વીકાર અને ત્યાગ કરતા રહ્યા; જ્યારે મહાવીરને કુળપરંપરાથી જે ધર્મમાર્ગ પ્રાપ્ત થયો હતો એનો સ્વીકાર કરીને તેઓ આગળ વધ્યા અને એ કુળપરંપરાગત ધર્મમાં પોતાની સૂઝ અને શક્તિ પ્રમાણે એમણે સુધારો કે શુદ્ધિ કર્યાં. એકનો માર્ગ જૂના પંથોનો ત્યાગ કર્યા બાદ નવા ધર્મસ્થાપનનો હતો, તો બીજાનો માર્ગ કુળધર્મનું સંશોધન માત્ર હતો. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે બુદ્ધ ઠેર ઠેર પહેલાં સ્વીકારેલ અને નહીં સ્વીકારેલ

૧. મજ્ઝિમનિકાય સુ૦ ૧૪, ૫૬. દીઘનિકાય સુ૦ ૨૯, ૩૩.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અનેક પંથોની સમાલોચના કરતા રહે છે, અને કહે છે કે અમુક પંથનો અમુક નાયક અમુક માને છે, બીજો અમુક માને છે, પણ હું એની સાથે સંમત નથી, હું તો આ પ્રમાણે માનું છું ઇત્યાદિ.[1] બુદ્ધે સમસ્ત પિટકોમાં એવું ક્યાંય નથી કહ્યું કે હું જે કહું છું તે તો ફક્ત પ્રાચીન છે, અને હું તો માત્ર એનો પ્રચારક જ છું. બુદ્ધના સર્વ કથનની પાછળ એક જ ભાવ છે, અને તે એ કે, મારો માર્ગ મારી પોતાની શોધનું ફળ છે; જ્યારે મહાવીર એમ નથી કહેતા. કારણ કે એકવાર પાર્શ્વાપત્યિકોએ મહાવીરને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા તો એમણે પાર્શ્વનાથનાં જ વચનોની સાક્ષી આપીને પાર્શ્વાપત્યિકોને પોતાના પક્ષના બનાવી દીધા.[2] એ કારણે જ બુદ્ધે પોતાના મતની સાથે બીજા કોઈ સમકાલીન કે પૂર્વકાલીન મતનો સમન્વય નથી કર્યો; એમણે કેવળ પોતાના મતની વિશેષતાઓ બતાવી છે; જ્યારે મહાવીરે એવું નથી કર્યું. તેઓએ પાર્શ્વનાથના તે સમયના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સાથે પોતાના સુધારા કે ફેરફારોનો સમન્વય કર્યો છે.[3] તેથી મહાવીરનો માર્ગ પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાય સાથેની એમની સમન્વયવૃત્તિનો સૂચક છે.

બુદ્ધ અને મહાવીરની વચ્ચે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બીજું અંતર જીવનકાલનું છે. બુદ્ધ ૮૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા, જ્યારે મહાવીર ૭૨ વર્ષની ઉંમરે. હવે તો એ નિશ્ચિત જેવું થઈ ચૂક્યું છે કે બુદ્ધનું નિર્વાણ પહેલાં અને મહાવીરનું પછી થયું હતું.[4] આ રીતે મહાવીર કરતાં બુદ્ધ જરૂર કંઈક વૃદ્ધ હતા; એટલું જ નહીં પણ મહાવીરે સ્વતંત્રરૂપે ધર્મોપદેશ આપવો શરૂ કર્યો એની પહેલાં જ બુદ્ધે પોતાના માર્ગની

---

૧. મજ્ઝિમનિકાય સુ૦ ૫૬. અંગુત્તરનિકાય વો૦ ૧. પૃ. ૨૦૬; વો૦ ૩, પૃ૦ ૩૮૩.

૨. ભગવતી ૫-૯-૨૨૫.

૩ ઉત્તરાધ્યયન અ૦ ૨૩.

૪. વીરનિર્વાણસંવત ઔર જૈન કાલગણના. ભારતીય વિદ્યા ભા૦ ૩ પૃ ૧૭૭.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્થાપનાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. બુદ્ધને પોતાના માર્ગમાં નવા નવા અનુયાયીઓને ભેગા કરીને જ બળ વધારવું હતું, જ્યારે મહાવીરને અનુયાયીઓ બનાવવા ઉપરાંત પાર્શ્વનાથના જૂના અનુયાયીઓને પણ પોતાના પ્રભાવમાં અને પોતાની આસપાસ જોડી રાખવાના હતા. તત્કાલીન બીજા બધા પંથોનાં મંતવ્યોની પૂરી પરીક્ષા કે એમનું ખંડન કર્યા વગર બુદ્ધ પોતાની સંઘરચનામાં સફળ થઈ શકે એમ ન હતા; જ્યારે મહાવીરનો પ્રશ્ન કંઈક જુદો હતો, કારણ કે પોતાના ચારિત્ર અને તેજોબળને લીધે પાર્શ્વનાથના તત્કાલીન અનુયાયીઓનાં મન જીતી લઈને મહાવીર એમને પોતાના અનુયાયી બનાવી લેતા હતા, તેથી નવા નવા અનુયાયીઓની ભરતીનો સવાલ એમને માટે એટલો ઉગ્ર ન હતો, જેટલો બુદ્ધને માટે. તેથી આપણે જોઈએ છીએ કે બુદ્ધનો સમગ્ર ઉપદેશ બીજાઓની આલોચનાથી ભરેલો છે.

નિર્ગ્રંથ પરંપરાનો બુદ્ધ ઉપર પ્રભાવ

બુદ્ધે પોતાનો માર્ગ શરૂ કરતાં પહેલાં એક પછી એક જે પંથોનો ત્યાગ કર્યો, એમાં એક નિર્ગ્રંથ પંથ પણ હતો. બુદ્ધે પોતાના જીવનનું જે વર્ણન કર્યું છે,[1] એને વાંચવાથી અને એની જૈન આગમોમાં વર્ણવેલ આચારો સાથે સરખામણી કરવાથી એ નિઃસંદેહ રીતે જાણી શકાય છે કે બુદ્ધે બીજા પંથોની જેમ જૈન પંથમાં પણ ઠીક ઠીક જીવન વિતાવ્યું હતું—ભલે પછી એ ટૂંકા સમય માટે પણ કેમ ન હોય. બુદ્ધની સાધનાના સમયનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મહાવીરે તો પોતાનો માર્ગ શરૂ જ નહોતો કર્યો અને એ સમયે પૂર્વ પ્રદેશમાં પાર્શ્વનાથના સિવાય બીજો કોઈ નિર્ગ્રંથ પંથ ન હતો. તેથી એ નક્કી છે કે બુદ્ધે, ભલે થોડા વખત માટે પણ કેમ ન હોય, પાર્શ્વનાથના નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયનું જીવન વિતાવ્યું હતું. એને લીધે જ બુદ્ધ જ્યારે નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયના આચાર-વિચારોની સમાલોચના કરે છે ત્યારે નિર્ગ્રંથ

૧. મજ્ઝિમનિકાય સુ૦ ૨૬. પ્રો૦ કોશાંબીકૃત બુદ્ધચરિત (ગુજરાતી).

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સંપ્રદાયમાં પ્રતિષ્ઠિત એવા તપ ઉપર ઉગ્ર પ્રહાર કરે છે. અને તેઓ જ્યારે નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયના આચાર અને વિચારનું ખંડન કરે છે ત્યારે એનું એ સંપ્રદાયની પરિભાષામાં ઠીક ઠીક વર્ણન કરીને કરે છે, એનું કારણ પણ આ જ છે. મહાવીર અને બુદ્ધ બન્નેનો ઉપદેશકાળ અમુક સમય સુધી તો જરૂર એક જ હતો; એટલું જ નહીં, તેઓ એકબીજાને મળ્યા વગર પણ અમુક સ્થાનોમાં એકસાથે વિચર્યા હતા. તેથી આપણે એ પણ જોઈએ છીએ કે પિટકોમાં 'नातपुत्त निग्गंठ' તરીકે મહાવીરનો નિર્દેશ આવે છે.[1]

ચાર યામ અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય

બૌદ્ધ પિટકોમાંના દીઘનિકાય અને સંયુત્તનિકાયમાં નિર્ગ્રંથોનાં મહાવ્રતની ચર્ચા આવે છે.[2] દીઘનિકાયના સામઞ્ઞફલસુત્તમાં શ્રેણિક-બિંબિસારના પુત્ર અજાતશત્રુ-કુણિકે પોતાની જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર સાથે થયેલી મુલાકાતનું વર્ણન બુદ્ધની સમક્ષ કર્યું છે, જેમાં જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરના મુખે એમ કહેવરાવ્યું છે કે નિર્ગ્રંથ ચતુર્યામસંવરથી સંયત હોય છે; આવો નિર્ગ્રંથ જ યતાત્મા અને સ્થિતાત્મા હોય છે. આ જ રીતે સંયુત્તનિકાયના દેવદત્તસંયુત્તમાં નિંક નામે વ્યક્તિ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરને ધ્યાનમાં રાખીને બુદ્ધને કહે છે કે એ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર દયાળુ, કુશળ અને ચતુર્યામ યુક્ત છે. આ બૌદ્ધ ઉલ્લેખોને આધારે આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે ખુદ બુદ્ધના સમયમાં અને એ પછી પણ (બૌદ્ધ પિટકોએ અંતિમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યાં સુધી પણ) બૌદ્ધ પરંપરા મહાવીરને અને એમના અન્ય નિર્ગ્રંથોને ચતુર્યામ યુક્ત સમજતા હતા. યામનો અર્થ છે મહાવ્રત, જેને યોગશાસ્ત્ર (૨–૩૦) માં જણાવ્યા મુજબ 'યમ' પણ કહે છે. મહાવીરની નિર્ગ્રંથ પરંપરા અત્યાર લગી પંચમહાવ્રતધારી છે, અને પંચમહાવ્રતી તરીકે જ શાસ્ત્રમાં તથા વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે. આવી

૧. દીઘનિકાય સુ૦ ૨.

૨. દીઘનિકાય સુ૦ ૨. સંયુત્તનિકાય વૉ૦ ૧, પૃ૦ ૬૬.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાવીર અને અન્ય નિર્ગ્રંથો માટે ચાર-મહાવ્રતધારી રૂપે જે ઉલ્લેખ છે, એનો શો અર્થ સમજવો?—આવો પ્રશ્ન આપોઆપ ઊભો થાય છે.

આનો જવાબ આપણને ઉપલબ્ધ જૈન આગમોમાંથી મળી રહે છે. સદ્ભાગ્યે ઉપલબ્ધ આગમોમાં પ્રાચીન એવા અનેક સ્તરો સચવાઈ રહ્યા છે કે જે કેવળ મહાવીરના સમયની નિર્ગ્રંથ પરંપરાની સ્થિતિ ઉપર જ નહીં બલ્કે એની પહેલાંની પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથ પરંપરાની સ્થિતિ ઉપર પણ સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડે છે. ભગવતી અને ઉત્તરાધ્યયન જેવા આગમોમાં[1] વર્ણન આવે છે કે પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથ, જેઓ ચારમહાવ્રતધારી હતા, એમાંના ઘણાએએ મહાવીરના શાસનનો સ્વીકાર કરીને એમણે પ્રરૂપેલ પાંચ મહાવ્રતોને ધારણ કર્યાં હતાં, અને જૂની ચાર મહાવ્રતોની પરંપરાને બદલી નાખી હતી; જ્યારે કેટલાક એવા પણ પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથો હતા કે જેમણે પોતાની ચાર મહાવ્રતની પરંપરાને જ ચાલુ રાખી હતી.[2] મહાવીરે ચાર મહાવ્રતોના સ્થાને પાંચ મહાવ્રતોની સ્થાપના શા માટે કરી અને ક્યારે કરી, આ પણ એક ઐતિહાસિક સવાલ છે. મહાવીરે પાંચ મહાવ્રતોની સ્થાપના શા માટે કરી?—આ સવાલનો જવાબ તો જૈન ગ્રંથો આપે છે; પણ એ સ્થાપના ક્યારે કરી?—આનો જવાબ એ નથી આપતા. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, આ ચાર યામો—મહાવ્રતોની પ્રતિષ્ઠા ભગવાન પાર્શ્વનાથે કરી હતી, પણ ક્રમે ક્રમે નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં એવી શિથિલતા આવી ગઈ કે કેટલાક નિર્ગ્રંથો 'અપરિગ્રહ'નો અર્થ 'સંગ્રહ ન કરવો' એટલો જ કરીને સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કે પરિગ્રહ કર્યા વગર પણ એમનો સંપર્ક રાખતા હતા, અને છતાં માનતા હતા કે એથી અ-

---

૧. 'ઉત્થાન'નો મહાવીરાંક (સ્થાનકવાસી જૈન કૉન્ફરન્સ, મુંબઈ) પૃ૦ ૪૬.

૨. એજન.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પરિગ્રહવ્રતનો ભંગ થતો નથી. આ શિથિલતાને દૂર કરવા માટે ભગવાન મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય વ્રતને અપરિગ્રહથી જુદું સ્થાપ્યું અને ચોથા વ્રતમાં શુદ્ધિ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહાવીરે પોતાના ઉપદેશકાળના ત્રીસ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય દરમ્યાન બ્રહ્મચર્ય વ્રતની અપરિગ્રહથી જુદી સ્થાપના ક્યારે કરી, એ તો કહી શકાય એમ નથી, પણ એમણે આ સ્થાપના એવી ભારપૂર્વક કરી કે જેને લીધે પછીની સમસ્ત નિર્ગ્રંથ પરંપરા પાંચ મહાવ્રતોની જ પ્રતિજ્ઞા કરવા લાગી, અને જે ગણ્યા-ગાંઠ્યા પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથો મહાવીરના પંચમહાવ્રત–શાસનથી જુદા રહ્યા એમનું આગળ જતાં કોઈ અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું. જો બૌદ્ધ પિટકોમાં અને જૈન આગમોમાં ચાર મહાવ્રતનો નિર્દેશ કે એનું વર્ણન ન આવત તો આજે એ પત્તો પણ ન લાગત કે પાર્શ્વાપત્યિક પરંપરા ક્યારેક ચારમહાવ્રતધારી પણ હતી.

ઉપરની ચર્ચાથી એટલું તો આપોઆપ વિદિત થઈ જાય છે કે પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં દીક્ષા લેવાવાળા જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરે પોતે પણ ચાર મહાવ્રતો જ ધારણ કર્યાં હતાં, પરંતુ સાંપ્રદાયિક પરિસ્થિતિને જોઈને એમણે એ બાબતમાં ક્યારેક ને ક્યારેક સુધારો કર્યો. આ સુધારાની સામે પ્રાચીન નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં કેવી ચર્ચા કે કેવા તર્કવિતર્ક થતાં હતાં, એનો આછો ખ્યાલ આપણને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાંના કેશિ-ગૌતમ સંવાદમાંથી મળે છે. એમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક પાર્શ્વાપત્યિક નિર્ગ્રંથોમાં એવો વિતર્ક થવા લાગ્યો હતો કે જ્યારે પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરનું એકમાત્ર ધ્યેય મોક્ષ જ છે, ત્યારે એ બન્નેના મહાવ્રતો સંબંધી ઉપદેશોમાં ફરક કેમ?[1] આ ગડમથલને કેશીએ ગૌતમની સામે રજૂ કરી અને ગૌતમે એનો ખુલાસો કર્યો. કેશી પ્રસન્ન થયા અને એમણે મહાવીરના શાસનને સ્વીકારી લીધું. આટલી ચર્ચા ઉપરથી આપણે સહેલાઇથી નીચે જણાવેલ

૧. ઉત્તરાધ્યયન ૨૩. ૧૧-૧૩, ૨૩-૨૭ વગેરે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચી શકીએ છીએ :—

(૧) મહાવીરની પહેલાં, ઓછામાં ઓછું પાર્શ્વનાથના સમયથી શરૂ કરીને, નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં ચાર મહાવ્રતોની જ પ્રથા હતી, જેને ભગવાન મહાવીરે ક્યારેક ને ક્યારેક બદલી, અને પાંચ મહાવ્રતરૂપે એનો વિકાસ કર્યો. એ જ વિકસિત રૂપ અત્યાર સુધીના બધાય જૈન ફિરકાઓમાં નિર્વિવાદ રૂપે માન્ય છે, અને ચાર મહાવ્રતોની પ્રાચીન પ્રથા માત્ર ગ્રંથોમાં જ સચવાઈ રહી છે.

(૨) ખુદ બુદ્ધ અને એમના સમકાલીન કે ઉત્તરકાલીન બધાય ભિક્ષુઓ નિર્ગ્રંથ પરંપરાને કેવળ ચારમહાવ્રતધારી જ માનતા હતા; અને મહાવીરના પંચ મહાવ્રત સંબંધી આંતરિક સુધારાથી તેઓ અપરિચિત હતા. જે વાત બુદ્ધે એકવાર કહી અને જે સામાન્ય જનતામાં પ્રસિદ્ધ થઈ, એને જ તેઓ પોતાની રચનાઓમાં ફરી ફરી કહેતા ગયા.

બુદ્ધે પોતાના સંઘને માટે મુખ્ય પાંચ શીલ કે વ્રત દર્શાવ્યાં છે, જે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તો નિર્ગ્રંથ પરંપરાના યમો સાથે મળતાં છે, પણ બન્ને વચ્ચે થોડું અંતર છે. આ અંતર એ છે કે નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં પાંચમું વ્રત અપરિગ્રહ છે, જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં મદ્ય વગેરેનો ત્યાગ એ પાંચમું શીલ છે.

જોકે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં ઠેકઠેકાણે ચતુર્યામનો નિર્દેશ આવે છે, પણ મૂળ પિટકોમાં તથા એની અટ્ઠકથાઓમાં ચતુર્યામનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે ખોટો તથા અસ્પષ્ટ છે.[૧] આમ કેમ થયું હશે ?—એવો પ્રશ્ન થયા વિના નથી રહેતો. નિર્ગ્રંથ પરંપરા જેવી પોતાની પાડોશી, સમકાલીન અને અતિપ્રસિદ્ધ પરંપરાના ચાર યામોના સંબંધમાં બૌદ્ધ ગ્રંથકારો આટલા અજ્ઞાત કે અસ્પષ્ટ હોય એ જોઈને શરૂ શરૂમાં તો નવાઈ લાગે છે, પણ જ્યારે આપણે સાંપ્રદાયિક સ્થિતિનો વિચાર

૧. દીઘનિકાય સુ૦ ૨. દીઘનિકાય સુમંગલા ટીકા પૃ૦ ૧૬૭.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરીએ છીએ ત્યારે એ નવાઈ દૂર થઈ જાય છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયે બીજા સંપ્રદાયને પૂરો ન્યાય નથી આપ્યો. એવું પણ બન્યું હોય કે મૂળમાં બુદ્ધ તથા એમના સમકાલીન શિષ્યો ચતુર્યામનો પૂરો અને સાચો અર્થ જાણતા હોય—એ અર્થ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પણ હતો—તેથી એ જણાવવાની જરૂર ન દેખાઈ હોય; પણ જેમ જેમ પિટકોનું સંકલન થતું ગયું તેમ તેમ ચતુર્યામનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર દેખાઈ હોય. કોઈ બૌદ્ધ ભિક્ષુએ, કલ્પનાને બળે, એના અર્થની પૂર્તિ કરી, એ જ આગળ જતાં જેમની તેમ ચાલુ રહી, અને કોઈએ એ ન વિચાર્યું કે ચતુર્યામનો આ અર્થ નિર્ગ્રંથ પરંપરાને માન્ય છે કે નહીં? બૌદ્ધોના સંબંધમાં જૈનોના હાથે પણ આવો વિપર્યાસ થયેલો ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવે છે.[1] કોઈ પણ સંપ્રદાયની માન્યતાનું પૂર્ણ સાચું રૂપ તો એના ગ્રંથો અને એની પરંપરાથી જાણી શકાય છે.

[દઔચિં૦ ખં૦ ૨, પૃ૦ ૫૦-૫૯, ૯૭-૧૦૦]

---

૧. સૂત્રકૃતાંગ ૧-૨-૨, ૨૪-૨૮.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org